

ЗАТ АТООЧТУК АНТОНИМДЕРДИН ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫК ТОПТОРУ

Кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрүнүн ичинен зат атоочтор, этиш сөздөр менен катар, сөздүк курамы жана семантикасы жагынан өтө бай, грамматикалык категориялары да өтө татаал, ар түрдүү. Антонимдердин жаралышында зат атоочтор маанилүү ролду ойнойт.

Зат атоочтордун лексика- семантикалык топторунун ичинен энчилүү зат атоочтор антонимдик катышты түзө алышпайт. Мисалы: адам аттары жана жер-суу аттары. Ошондой эле айрым конкреттүү зат атоочтор түз маанисинде антоним боло алышпайт; мисалы, адам, терек ж.б. Ал эми өтмө маанисинде антонимдик түгөйдү түзө алышат. Бул өзүнчө сөз кылууга арзый турган маселе. Биздин мүмкүнчүлүгүбүз чектелүү болгондугуна байланыштуу, чакан макалада конкреттүү зат атоочтук антонимдерди төмөндөгүдөй лексика-грамматикалык топторго гана бөлүштүрдүк.

Ар түрдүү психологиялык жана физиологиялык абалды, ар түрдүү маанайды билдирүүчү сөздөр; *коркоктук - жүрөктүүлүк, кубаныч- кайгы/ капа, кубаныч – санаа, кайгы – сүйүнүч, оору – соо, чын – төгүн, чын – калп, каңырыш – чын, күлкү – ый, мас - соо, ыраазы - нааразы.*

Шаттык деген ойноок бала жел сымак,
Шашып келип, шашып кеткен адамдан.
Кайгы деген кары кемпир кер кулак,
Шашпай гана коломтодон жай алган (Э.Т.).

Баары мүңкүрөгөндөй *кубаныч* да, *кайгы* да эми аларга бир баа өндүү (К.Т.) Бирөөдөн *каңырыш* уккандыр, бирөөдөн *чынын* уккандыр, ага баш оорутуп не кажат (Ч.А.). Бирок Аргын өзүнө жакынсынган эркектердин канча бир аялдарды торуна түшүргөндүгү жөнүндө *калтты-чынды* койгулаштырып айткандарын ырахаттанып угат (Ч.А.). Эгер ал кимдир бирөөнүн оозунан сөз укса, анын *чын, төгүнүн* ылгабастан ишенип, кокус ал адамды жаңылып калат экен деп көңүлүнүн тереңинде эч кандай күдүк сактабаган жан (К.О.). *Чынын* айтсам, кепке ишенбей, *Жалган* кылды сөзүмдү (Токтогул).

Тоспоюн кылар ишиңен.
Асты *ыраазы* мен болбойм.
Арыстан, Алмам, өзүңдүн,
Нааразы болгон кишинди (М).

Адамдын өз ара мамилесин билдирген зат атоочтук антонимдер: *дос - жат//кас//душман, достук - кастык, жакын – жат, өз – жат, жакын – алыс, тааныш – чоочун, жакшылар (адамдар) – жамандар (адамдар), айрылуу – жолугуу, жаштык – карылык:*

Достор менен шарап, шампан чачырап,
Дооран сүргөн дуулап күлгөн күн өтөт.
Кастар сени кармашууга чакырат.
Кармаш болсо эрдиктерге үйрөтөт (Э.Т.)
Тууганына батпаган,
Душманына жалынат (М.).
Биз турган үй кара жолдон четте, алыс,
Жыла басып чыгарбастан эч дабыш,

Келчү болду эрте – кечте бир адам,
Таанышымдай, бирок мага *бейтааныш* (Ж.А.).

Айтып канча буларды,
Үнүм канча карыкты,
Сезсин деймин силерди,
Жакын менен алысты.

Билсин деймин силерди,
Биз кечирген тарыхты (О.К.).

Жакынын сыйлабаганды *жат* сыйлабайт (М.). *Таанышка да, чоочунга*

да, улууга да, кичүүгө да ылжайып күлүп учурашып жүргөн, дайыма шаа мүйүз өгүз минген, бада баккандан башканы билбеген, чынында, чөптөн башкага зыяны жок, бир бечара момун болчу (Т.К.).

Жакшылардын сөздөрү май сепкендей,
Жамандардын сөздөрү тай тепкендей (М.).

Көп узабай адамдын ажатын ача билген, арызды азоолонто жаза билген, *жакшыны* жазгырып, *жаманды* азгыр-ган иним Карагул келип калды (Б.Б.).

Сен неге үчүн өз өзүндөн кирдейсиң,
Оору - соо деп мени экиге иргейсиң?

Сен неге үчүн оору экениң унутуп,
Ооруп жатып ыр жазганым билбейсиң (А.О.).

Жаштык коштошпой кетет, *Карылык* учурашпай келет (М.).

Мейкиндик түшүнүктөрүнө байланыштуу заттык маанидеги антонимдик түгөйлөр: *түндүк – түштүк, чыгыш – батыш, үй – сырт, тоо – түз, суу – кургак, алды – арты, күңгөй – тескей ж.б.*

Жомок айтып жашыл чөпкө, ак карга,
Жолго чыгам Лайлини издеп күнүгө,
Баратсам да *батыш, чыгыш* жактарда,
Бардык жолдор кайра апкелет үйүмө (Э.Т.).

Бул кыйырда поезддер *чыгыштан батышка, батыштан чыгышка* байма - бай каттап турат... (Ч.А.)

Анан экөө эки жакка ажырашышты, бирөө *күн чыгышка*, бирөө *күн батышка* (Ш.С.).

Күңгөй жаккы аска да,
Тескей жаккы аска да,
Асманга кетип учтары,
Тийишпей турат аз гана (С.Э).

Жаш урпактын алдында асыл айбы бар

Жалган даңкта калды кубат, калды жаш.

Үйдө, сыртта кемчилиги айтылар

Үчүнчү ырым күн тынымсыз салгылаш (Э.Т.).

Ойду коюп, *дөбдү* бас!

Дөбдү коюп, *ойду* бас!

Теътушуъа кошулуп,

Теъдешип ойноп кумар жаз (Т.С.)

Көк-жер, асман-жер
Бул дагы аз, *жерден көктөн* жоону жеъмек,

Адамды акылдан да бийлөө керек.
Андыктан Гёте, Гейнер, Шиллер менен,
Сага окшоп бетме-бет чыккым келет (А.О.)
Бириь көктө күн сымак,
Бириь жерде гүл сымак.
Нур алышып,
Сыр алышып өспөсөь,
Жездемди мен
Көп жезденин бириндей
Кыя албайт элем сөзгө теь (Б.С.)
Күр... Күр.. эткен биздин куштун дабышы,
Күндүн, Жердин бир карыштай алысы,
Ар бир мотор буроосунун ичинде,
Жандай кымбат Ата-Журттун намысы (А.О.)
Чокуга жетиш үчүн *төмөндөн* башта (Н.К.) Сенде бар менде жок, *Асманда* бар,
жерде жок (Таб.) .
Эгерде жерде болбой, көктө болсоь
Талыкпай таь тосмокмун көрүү үчүн (Б.С.)
Бул сый менен ааламга көз жиберип,
Асман, жерге түркүк болум тирелип.
Бул жер менен кылымдарды картайтып,
Өчпөс болуп жана берем түбөлүк (Б.С.).
Ирегени жердеген,
Төргө басып кирбеген (Т.С.)
Ой- кырыгь буга сөз эмес экен го.
Эшиктен кирип, *төр* меники тебе! Жаркындын сүйгөнү мен! (К.М.)
Башы кумул, Бээжинде,
Аяк жагы төмөнкү,
Арам көлдүн жээгинде
Кыямы жатыр төмөнкү,
Кабылыстан жеринде,
Алсаь балам кебимди.
Тартуу кылып барам деп,
Таап турам эбийди («М»)
Уулум, аны менен согушта жолугам го дегем. Көрсө, бул согуштун *баш - аягы* жок
экен (Б.Ж.)
Жаьыртып күүгөй - тескейди
Мөьгүнүн сырын жамактан,
Чаькаган чөлгө жетпейби («М»)
Тарбагатай *тоосу* бар.
Теректи деген *түзү* бар («М»)
Туруктуу болсо алганың,
Үйдө же сыртта жүргөндө,
Алмаша койбос башыңды,
Асылып ырсаң күлгөнгө (Б.С.)
Ой – тоо, аң – дөң, өрөөн - түз, ойдуң - түз, ТОО - жака, бөксө - кыр, ой - дөң
Зат атоочтук антонимдик түгөйлөр мезгилдик түшүнүктү билдирет: *кыш – жай,*
жаз – күз, кеч – эрте, күн – түн, жаздык – күздүк, жаздоо – кыштоо, жайлоо – кыштоо;
Күндө тийип кетет *күн,*
Күйүт менен өтөт *түн,*
Кирин жууп шордуу энем,

Күнү болду көпөстүн (Б.С.)

Бирок *кыш* этегин жыйнап, *жаз* келаткан жышаан бар (Ч.А.). Түн уйкусу, күн тынымы жок, качан болсо ээрден түшпөй жүргөн (Ч.А.).

... *Жаз, жайы* жок, Күркүрөгөн күзү жок (Б.С.).

Өмүрдүн *кышы, жазы,*

Турмуштан кеп салышат,

Күлүндөп бири - бирин,

«Жакшы бар» деп калышат (С.А.).

Кээ бир түндө көз уйкусуз ирмелбей,

Тереземден *жаз* болбойт да, күз болбойт.

Келет сүйүү мен күтпөгөн күндөрдө,

Эрте жаздай салкын бойдон, суу бойдон (С.А.).

Жаз, күз лирикалык каармандын психикалык абалына карай өтмө мааниде суук – жылуу, кубаныч – кайгы деген мааниде колдонулду.

Таанышсаң шол периге,

Таалайдын жолун улашып,

Өкүтгө калбай *жай, кышы,*

Өмүрүң турар гүл ачып (Б.С.).

Коомдук-социалдык окуяларды билдирген зат атоочтук антонимдер: *оң - сол, бай - кедей, большевик - меньшевик, барчылык - жокчулук, арзанчылык -кымбатчылык, байлык- жоктук, бейкут// бейпил - тополоң// дүрбөлөң, бейпилдик - дүрбөлөңдүк, биримдик - бошоңдук, жаңылык - эскилик, жеңиш -жеңилиши, каатчылык-кененчилик, кедейчилик - байлык,, кут - жут, аздык -көптүк, бай - жарды//кедей, бай // хан –кул, тынчтык – согуш.*

Хан койнунда калтырап жатканча, *кул* койнунда кутуруп жат (Макал).

Жардылар чыны байларга,

Жакшылык кылар көрүнбөйт.

Бүт кийип менден бүт ичтиь.

Бир жылдык акыг берилбейт (Б.С.)

Тынчтык күн, сенден ким жадасын.

Согушка сен дайым карасыг (Б.С.)

Абуталип Куттубаев немистердин туткунунда гана эмес, *бактысынанбы, шорунанбы,* Түштүк Бавариядагы концлагерден бир топ туткундар болуп качып чыгып, кырк үчүнчү жылы Югославия партизандарына кабылыптыр (Ч.А.)

Большевик, меньшевик сөз түшүнүксүз,

Токонун баамы жетпей болду күчсүз.

Ивандын чайын ичип бүткөнүнчө.

Кызы Мария да ойго түпсүз (А.Т.)

Турмуш-тиричиликке байланыштуу зат атоочтук антонимдер: *өмүр - өлүм, өмүр - ийир, той - траур, аш - той, кейиш - күлкү, өмүр - ажал, ор - көр, бар - жок.*

Бу же *өлүм* же *өмүр* деп эки жактын тең тагдыры ортого ташталган беттешүүгө ого бетер жасанып, өчтүү, сүрдүү, шарактап кайнап келишти (Т.К.) Ушуну көрмөксүз. Бирөөнө *көр* казса, өзүө *ор* казасыг (Ч.А.) *Күлкү* эмес, *ырас* айтам! Бул бир жактан келген сайын колун карап турсам, эмне таптым (Б.Ж.) *Өйүндө* көрсө, ал ошончолук *түшүнө* да кирип, ошондуктан жүрөгү ысый, санаасы кайдадыр ала качып, ал жүрөгүндөгү өргүүнү көтөрө албай, өзүн куду чорт жарылып кетчүдөй сезгени менен мүнөзү оор тартат... (Ш.С.)

Дайым бирге жадырап кубаныггар,

Арта берсин малыггар, туягыггар,

Элге тийсин *пайдаггар, керегиггар,*

Ууру менен бөрүгө *зыяныгар* (Ток.С)
Аз бакытпы толгон ай да, желаргы?
Жылып кирген *өмүргө да, иъирге* (С.А.)
Кыргыз эли тестиер эле баладай,
Көрбөгөнүн акыйкатка санабайт.
«Көргөнү чын, укканы калп», - дегенге
Ишенишет ылгап, чайкап карабайт (А.Т.)
Адам *барга* чыдабайт, *жокко* чыдайт (М.)

Байбиченин өлгөнүн, *капалык эмес, той* дейм. Бирок алар *төгүн* дабыза эмес эле.
Супсак жазылса да, *чындык* болчу... (Б.Ж.)
Кой, балам! Аш-тойдо ошондой боло берет.
Бул түндө эмне чын да, эмне жалган?
Билүүгө дарман кайда, тайгам алдан...
Андагы аш-тамактын жытын издеп,
Шимшилеп ак тайганым бара калган... (С.Э.)

Жер Жунушка айлангандай көрүндү,
Көз тунарып санаа, санга бөлүндү.
Ошондо да өзүн-өзү токтотуп,
«Айтчы – деди, - түшүмбү, бул өбүмбү?» (А.Т.)
Көпчүлүк, эл оозунда элек барбы,
Сүйлөдү калпты – чынды, жокту-барды
«Алдады, солдат алып кайта келип,
Төгөт ко ушул келин кызыл канды?... (А.Т.)
Ар түрдүү абстрактуу түшүнүктү туюнткан сөздөр:
Кайгы – шаттык, кайгы – сүйүнүч, жакшылык – жамандык, ийгилик – кемчилик, жетишкендик – кемчилик ж.б.

Анын театр искусствосунун *ийгилиги* менен *кемчилигине* күйүп - бышып, активдүү кийлигишпей жатканын да айткым келет (Б.Ж.). *Жакшылык-жамандыкты* бирдей ойлон (Нак.сөз). *Жакшылык* менен *жамандык* өнөктөш, Жарнама иштин ийгилигине көмөктөш (Нак. сөз). Адам дагы тагдырына бирде кубаныч, бирде кайгы кечирип жүрүп, өмүр кечирет тура (Ш.С.)

Жок кылсак бул жосунду арадагы,

Айыкмак азабы күч жарадагы.

Жакшылык жамандыкты күрөгөндөй (Т.Б.)

Кайран эл, көлүндөй нечен кылым соолубай өжөр жашап, кайгы- кубанычын тоосуна бөлүшүп, журтчулугун калтырбай келбедиби? (Т.С.). Күлкүндү, муңду тоолорго калтырдың.

Кагаздар кубаныч, кайгы алып келерине Батманын иши жок эле (К.Ж.). Рас, турмуш бар жерде: өлүм–өмүр, ашыктык–ажырашуу жана өкүнүч менен кубанычка окшогон өмүрдүн түйшүктүү сырлары эриш-аркак боло аралаш жүрөт эмеспи (К.Ж.). Кандайдыр өкүнүчпү, кубанычпы?

Алыкул жымыйды да, көзүн жумду.

Ыктытып көзүн, кайта ачты дагы

Токого эки бирдей колун сунду.

Эрдинин бир жак четин чала тиштеп:

«Көтөрдүк күч жеткенге элдик муңду» (А.Т.). Бул рецепт эмес, башкача айтканда, жетишкендик менен кемчилик, жакшы менен жаман, ак менен кара чыгарма да теңме-тең бөлүшүп, таразынын эки табагында оошпой турсун деген сөз эмес (Б.Ж.).

Диний түшүнүккө байланышкан зат атоочтук антонимдер: күнөө-сооп, бейиш-тозок, убал-сооп, шарапат- кесепет// салака, шайтан-периште, чын дүйнө-жалган дүйнө, а дүйнө-бу дүйнө, каапыр-мусулман, жалган-чын дүйнө ж.б.

Касчылыкты кылармын!

Капыр менен мусулман

Калк баарына жоо болсом.

Кайда барып тынармын («Манас»).

Дин - «бул дүйнөдө бу дүйнө, а дүйнө өлгөндөн кийин башталат, бул дүйнөдөн куурасаь, тигил дүйнөгө барганда жыргайсыь», - деп ар кимдин кулагына кумдай куюп келе жатат (А.Т.)

Пейил күтүп карманба,

Берешен бол *жалганда*

Чыгасыь дейт бейишке

Чын дүйнөгө барганда (Б.С.)

Адабияттар:

1. Давлетов С.А. Антонимдер жөнүндө. /Китепте: С.А.Давлетов. Кыргыз тилинин урунттуу маселелери, 3-китеп. -Каракол, 2011.
2. Дунканаев А.Т. Кыргыз макалдарынын тексттик- коммуникатив-дик өзгөчөлүктөрү. – Каракол, 2010.
3. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. –Бишкек: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1996.
4. Усубалиев Б.Ш. Кыргыз филологиясы жана филологдору. –Бишкек, 2007.
5. Хазбулатова З.А Антонимы в кумыкском языке. КДА. - Махачкала, 2010.